

PATRISTIK 16 (2018)

»I kor med alle engle«

Om oldkirkelige spor i dansk nadverliturgi

PROVST HOLGER VILLADSEN

Patristik udgives i samarbejde med Forum for Patristik
Redaktion: Anders-Christian Jacobsen, Jesper Hyldahl
og Holger Villadsen

Seriens internetadresse: www.patristik.dk/Patristik.htm
Direkte adresse for nr. 16: www.patristik.dk/Patristik16.pdf

Alle rettigheder tilhører forfatteren
ISBN 978-87-992407-6-0

Publiceret februar 2018

RESUME

Som en del af den danske højmesseordning fra 1992 blev der autoriseret en udvidet nadverindledning med tydelige oldkirkelige spor (nadverbøn C med helligsangen). Hensigten med efterfølgende undersøgelse var at finde frem til den eller de oldkirkelige liturgier, der har tjent som inspiration eller forlæg til det udvidede nadverritual.

Det umiddelbare forlæg er det udvidede nadverritual i liturgikommissionens betænkning fra 1971, som igen i høj grad bygger på Dansk Kirkesangs forslag fra 1943. På grundlag af en gennemgang af især Dansk Kirkesangs forslag er min foreløbige konklusion, at nadverbøn C ikke følger en bestemt oldkirkelig nadverliturgi, men er en selvstændigt udformet dansk nadverbøn med inspiration fra forskellige oldkirkelige nadverliturgier, både fra vestkirken og østkirken.

INDHOLD

Indledning	3
En forundersøgelse	4
Reformationstidens nadverritual	8
Biskoppernes forslag 1910 og 1912-ritualet	9
Dansk Kirkesangs forslag 1943	14
Afslutning	19
Kilder	21
Litteratur i øvrigt	22

Bilag: Danske nadverliturgier og forslag

1. Kirkeordinansen 1539	26
2. Kirkeritualet 1685	28
3. Georg V. Hansens forslag 1895	30
4. Biskoppernes forslag 1910	34
5. Peder Severinsens forslag 1912	37
6. Dansk Kirkesangs forslag 1943	39
7. Prøveritualbogen 1963	42
8. Foreløbige Ændringer 1972	46

»I kor med alle engle«

*Om oldkirkelige spor i dansk nadverliturgi*¹

PROVST HOLGER VILLADSEN

Indledning

Dette er ikke et foredrag om oldkirkelige nadverritualer og nadverteologi. Det er heller ikke et foredrag om danske nadverritualer og nadverteologi. Det er et foredrag om oldkirkelige spor i dansk nadverliturgi. Det er endt med at blive mere dansk liturghistorie, end jeg oprindeligt havde planlagt. Men jeg har forsøgt at fastholde, at det jeg spurgte efter var oldkirkelige spor i dansk nadverliturgi.

Titlen på foredraget, »I kor med alle engle«, er et citat fra nadverbøn C i den danske højmesseordning fra 1992:

Vi takker og lover dig, Gud Fader almægtige,
ved Jesus Kristus, vor Herre.
Du skabte himlen og hele dens hær,
jorden og alt, som er derpå.
Liv og ånde giver du os,
mætter os daglig af din fylde.
Derfor vil vi med hele din menighed
på jorden og i himlen,
i kor med alle engle,
synges din herligheds lovsang.

(Alterbog 1992, 17)

At nadverbønnen er inspireret af ældre nadverliturgier, fra oldkirken eller fra middelalderen, er forholdsvis oplagt. Men hvilken eller hvilke nadverliturgier fra den gamle kirke? Oldkirke eller middelalder? Vest eller øst? Det er det forholdsvis elementære spørgsmål, som jeg vil forsøge at besvare.

¹ Bearbejdet version af foredrag ved seminar i Forum for Patristik, den 23. januar 2017 i København. Den oprindelige karakter af mundtligt foredrag er opretholdt, men der er i denne version tilføjet en kildefortegnelse og litteraturfortegnelse. Ved foredraget blev der omdelt en synoptisk oversigt over relevante danske nadverbønner. I denne version er den synoptiske oversigt erstattet af et bilag med et udvalg af danske nadverliturgier eller forslag til nadverliturgier.

Umiddelbart skulle man tro, at man nemt kunne finde svar på spørgsmålet i det eller de oplæg, der har dannet grundlag for autorisationen i 1992, men det er – så vidt jeg kan se – ikke tilfældet.

Jeg indleder med en forundersøgelse af de oldkirkelige spor i dansk nadverliturgi og begynder med 1992-ordningen. Derfra går jeg bagud i tiden til liturgikommissionens betænkninger fra 1985 og 1971, Prøveritualbogen fra 1963 og Dansk Kirkesangs forslag fra 1943.

En forundersøgelse af oldkirkelige spor i dansk nadverliturgi

Den autoriserede højmesseordning fra 1992 er identisk med en indstilling til kirkeministeren fra biskopperne. Og biskoppernes opfattelse var, at de i hovedsagen blot indstillede det til autorisation, som liturgikommissionen havde foreslået i betænkningerne fra 1971 og 1985. Det fremgår fx af biskoppernes indstilling den 24. april 1992 til kirkeministeren:

Nadverliturgien anføres som en del af højmesseordningen. Hermed fremhæves, at nadveren er en del af en normal højmesse. Liturgikommissionens forslag til tre alternative nadverliturgier er sammenarbejdet, således at der er tre forskellige nadverindledninger, der alle fortsættes med Fadervor, indstiftelsesordene og nadvermåltidet.¹

Fordi biskoppernes indstilling lægger sig ret tæt op ad liturgikommissionens forslag, finder man ikke hos biskopperne nogen nærmere redegørelse for kilderne til nadverliturgien.

Og man bliver ikke meget klogere af at se nærmere på liturgikommissionens betænkninger. For selv om nadverliturgien er et vigtigt punkt i højmesseordningen, har Kirkeministeriets liturgiske kommission, der blev nedsat i 1970, ikke fremlagt nogen historisk eller principiel redegørelse for de tre nadverliturgier, som de foreslog i to betænkninger fra 1971 og 1985. Det hænger måske sammen med, at liturgikommissionens første forslag i 1971 kun var et forslag til en foreløbig revision af højmassen. Men liturgikommissionens endelige forslag i 1985 var identisk med det foreløbige forslag fra 1971, og der kom ikke nærmere kommentarer til de foreslåede nadverritualer.

¹ Jeg var liturgisk sekretær for biskopperne i arbejdet med den danske gudstjenesteordning forud for autorisationen i 1992 af Den Danske Alterbog, herunder også højmesseordningen med nadverliturgi, og citerer fra egne kopier af papirerne fra dengang.

En forklaring på liturgikommissionens tavshed kan måske være, at kommissionen også bygger på allerede eksisterende ordninger eller ældre forslag. Forslaget til såkaldt »udvidet nadverritual« bygger i et vist omfang på forslaget i Prøveritualbogen fra 1963. Her i Prøveritualbogen finder man i indledningen nogle bemærkninger, men de er meget generelle og ubestemte. Den latinske terminologi og visse detaljer peger dog mest på romersk tradition. Jeg bringer et længere citat:

1912[-ritualet] ... indledte nadveren med de gamle væsentligt oldkirkelige led: Sursum corda (»Opløft eders hjerter«), Sanctus (Helligsangen fra Johs. Åb. 4,8), Hosanna, Benedictus (»Velsignet være den, som kommer i Herrens navn«), Agnus Dei (»O, du Guds Lam«) og en beredelsesbøn. Handlingens lovprisningskarakter kom derved stærkere frem. De samme led har været bevaret eller er blevet genoptaget i de fleste andre større kirker.

Et flertal inden for udvalget har ment, at man burde gå videre ad vejen fra ritualet af 1912 og bringe de enkelte led i en fyldigere og rigtigere sammenhæng:

1. Sursum corda i oprindeligere form.
2. Indførelse af den gamle indledningsbøn (præfationsbønnen), skiftende efter kirkeåret.
3. Sanctus i den traditionelle form (fra Es. 6).
4. Ny form for beredelsesbønnen (postsanctus) efter ældre forbillede.
5. Agnus dei (i forskellig udformning) flyttet hen til sin gamle plads efter indstiftelsen.
6. Endelig har man foreslået mellem de forskellige hold af nadvergæster kun at bruge fredshilsenen og lade det sædvanlige ønske lyde efter det sidste hold. Fadervor bevares på den hidtidige plads foran indstiftelsesordene.

(Prøveritualbogen 1963, 10)

Bemærkningerne peger i retning af romersk liturgi. Præfationsbønnen der varierer efter kirkeåret, finder man kun i romersk liturgi – det findes ikke i østlige liturgier. I samme retning peger forestillingen om, at Agnus Dei har en bestemt plads. I Chrystostomos-

liturgien findes der eksempelvis ikke noget Agnus Dei, og derfor kan den ikke siges at have nogen bestemt plads i denne liturgi.¹

Prøveritualbogen har nogle noter, som er lidt mere præcise. Her tales der om »oldkirkelige forbilleder«, »ældre former«, samt »Dansk kirkesangs forslag 1942« (Prøveritualbogen 1963, 149). Men helt præcist bliver det fortsat ikke, bortset fra henvisningen til Dansk Kirkesang.

Forslaget fra Dansk Kirkesang findes trykt i selskabets årsskrift fra 1943. Et gudstjenesteudvalg fremlægger her et forslag til revideret højmesseliturgi, herunder også nadverliturgi med en helligsang, der synges af menigheden »i kor med alle engle«. I de indledende bemærkninger skriver de om nadverliturgien:

Her er vi os bevidst, at vi fortsætter og uddyber, hvad Biskopperne begyndte med deres Forslag af 1910. Vi kan i eet og alt slutte os til de Synspunkter, de fremførte i Forordet til deres Forslag. Med dette som Baggrund var det nu først og fremmest vigtigt at forny Takkebønnen, Eukaristibønnen, der altid har dannet et af Nadverliturgiernes Højdepunkter. Menigheden kan ikke nøjes med at *høre om*, at vor Herre Jesus takkede; den maa selv frembære sin Tak og Lovsang. Og intet Sted lød den rigere end her ved Nadveren. Ikke mindst fra de østerlandske Liturgier ved vi noget om den rentud overstrømmende Taksigelse, der kom til Orde paa dette Sted i Gudstjenesten. Gerne havde vi fulgt dem et Stykke længere paa Vejen.

Med disse Liturgier som Forbillede har vi delt Taksigelsen i to Dele. Først kommer *Sursum corda*, som vi gengiver i den forkortede Form, i hvilken det findes i vort nuværende Ritual. Derefter Takken for Skaberværket og Livet, for alt hvad der ligger i den første Trosartikel. Derigennem føres vi frem til *Sanctus*, Helligsangen, hvor Menigheden forener sig med Kirken udover hele Jorden, den som er gaaet forud og den, som skal komme – og med hele Englenes Hær. I Modsætning til vort nuværende Ritual har vi valgt at lægge Helligsangen i Menighedens Mund, hvor den rettelig hører hjemme. Og i Stedet for Johannes' Aabenb. 4 som i det nuværende Ritual har vi holdt os til den fra Romermessen kendte liturgiske Form, der i det væsentlige følger Esajas 6.

¹ Chrysostomos-liturgien fx har en sang under uddelingen. Den kaldes kinonikon, eller koinonikon, og har ikke meget at gøre med Agnus Dei.

Efter *Sanctus* og *Benedictus* gaar Takkebønnen videre til at omfatte Taksigelsen for Frelsen i Jesus Kristus, der munder ud i Ihukommelsen af hans Lidelse og Død, Opstandelse og Ophøjelse og i Forventningen om hans Genkomst. Dette eskatologiske Fremblik bør ikke mangle i Nadverritualet.

Vi er nu kommet til det Punkt, hvor Tankerne og Takken direkte samles om Nadveren. Eukaristibønnen bør derfor føre umiddelbart over i Indstiftelsesordene, som begrunder og bærer Nadverhandlingen.

(Dansk Kirkesang 1943, 10-11)

Hvor bemærkningerne i Prøveritualbogen 1963 mest pegede på oldkirkelige spor fra vestkirken (romersk liturgi), så taler gudstjenesteudvalget fra Dansk Kirkesang mere om inspiration fra »østerlandske Liturgier«. Men stadigvæk ret upræcist og ukonkret.

Resultatet af denne indledende forundersøgelse er, at der ikke findes præcise informationer om de oldkirkelige spor i de forslag og betænkninger, der er gået forud for den autoriserede højmesseordning fra 1992. At der er tale om oldkirkelige spor er dog helt oplagt. Hvis man vil vide nærmere besked, er det nødvendigt at gå grundigere og mere selvstændigt til værks.

Men under alle omstændigheder undrer jeg mig over, at man ikke kan finde noget om kilderne til nadverliturgien i liturgikommissionens betænkninger. Måske skyldes det, at liturgikommissionens sekretær og hovedkraft, Chr. Thodberg, havde en kritisk holdning til inddragelse af ældre nadverliturgier i aktuel dansk liturgi?

Undervejs i forberedelserne til dette foredrag fandt jeg et markant citat af Chr. Thodberg. Det findes i et foredrag, som han holdt på Dansk Kirkesangs sommermøde i 1962 – altså lige før Prøveritualbogen fra 1963 og nogle år før han i 1970 blev medlem af liturgikommissionen – og det lyder således:

Vi må i vor gudstjeneste finde nye og selvstændige udtryk, der med ægte spontaneitet forkynder evangeliet for samtiden. Vi må være vore egne ord bekendt og ikke springe over, hvor gærdet er lavest, der hvor man flikker en liturgi sammen af lidt bibelord, lidt Hippolyt, lidt Irenæus, lidt Chrysostomus og lidt Luther.

(Thodberg 1962, 23)

Thodberg forholdt sig kritisk bl.a. til det ældre forslag til nadverliturgi fra Dansk Kirkesang fra 1943 og til et par nye forslag fra 1960

fra henholdsvis Kirkemusikkredsen og Theologisk Oratorium (se nærmere i kildefortegnelsen). Af hans kritik fremgår indirekte, at der efter hans opfattelse er oldkirkelige spor i de foreslåede nadverliturgier. Denne sammenflikkede karakter gælder vel også det forslag til lang nadverliturgi, som liturgikommissionen selv fremlagde i 1971 og 1985? Og det kan måske forklare en manglende interesse i at forklare nærmere, hvilke bestanddele forslaget var flikket sammen af? Men det er kun et gæt, og der kan være mange andre forklaringer på den påfaldende tavshed på dette punkt fra liturgikommissionen.

Men nu gør jeg et selvstændigt forsøg på at finde frem til de oldkirkelige kilder, og jeg begynder med den danske reformation.

Reformationstidens nadverritual og oldkirken

Nadverliturgien i Danmark efter reformationen blev forenklet og forandret radikalt i forhold til den eksisterende liturgi dengang. Den egentlige nadverliturgi kom kun til at bestå af Fadervor, indstiftelsesordene og uddelingen. Forud for nadveren var der en nadverformaning: »Paa det kærteste venner Christi«. Og nadveren blev afsluttet med en takkekollekt. Der var ikke mange spor tilbage af oldkirkelig nadverliturgi i dette ritual (i bilag 1 gengives nadverritualet som det findes i alterbogen fra 1556).

Det danske nadverritual, som det blev foreskrevet i Kirkeordinansen fra 1539 og alterbogen fra 1556, bygger i store træk på Luthers tyske messe fra 1526. Men der er ikke blot tale om en oversættelse fra tysk til dansk. Det danske nadverritual har sin egen selvstændige profil.

Med små ændringer var det et nadverritual af denne type, der blev brugt i Danmark i de følgende århundreder, helt frem til 1912.

Nogle karakteristiske punkter for reformationstidens og de efterfølgende århundreders danske nadverritual i forhold til det middelalderlige nadverritual er:

- Det er meget kort.
- Ordene er primært rettet til nadvergæsterne.
- Der er ikke nogen egentlig nadverbøn rettet til Gud.
- Der er ikke nogen kirkeårsvariation. Rituallet er det samme på alle søn- og helligdage.
- Indstiftelsesordene har en selvstændig stilling og funktion umiddelbart forud for uddelingen.
- Fadervor er placeret forud for indstiftelsesordene og er den eneste bøn i selve rituallet.

Selv om der på det meget elementære plan er fællestræk mellem det danske efterreformatoriske ritual og de oldkirkelige liturgier, kan det vist godt forsvares at konkludere, at de oldkirkelige spor blev helt elimineret i det danske efterreformatoriske nadverritual.

Men i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet var der nogen, der mente, at der var gået noget tabt i reformationens meget forenklede nadverritual. Og det resulterede i et nyt nadverritual i 1912. Det var ikke kun i Danmark, at der skete noget i denne periode. Der skete også noget i mange andre kirker, og der er tale om en generel tendens til at inddrage ældre nadverliturgier og gudstjenesteformer, men jeg nøjes i denne sammenhæng med Danmark.

Biskoppernes forslag 1910 og 1912-ritualet

I 1895 var der blevet autoriseret et nyt nadverritual. Men der var ikke tale om et egentligt nyt nadverritual – der var kun tale om en modernisering af ordlyden i det eksisterende ritual fra Kirkeritualet 1685. Kort tid efter var der dog nogen, der mente, at der skulle ske noget mere grundlæggende nyt. Og i 1912 blev der autoriseret et nyt nadverritual, som helt bevidst ikke ville nøjes med reformationstidens nadverliturgi, men ville genoptage elementer fra oldkirkens nadverliturgier.

1912-ritualet bygger på et forslag fra de daværende biskopper, og hovedmanden bag forslaget var Peder Madsen. Peder Madsen var professor i dogmatik ved Københavns Universitet i en længere årrække, fra 1875 til 1909, ca. 34 år. Som dogmatiker var Peder Madsen en god lutheraner, og han har ikke haft til hensigt at foreslå et nadverritual, der skulle være i modstrid med Luther og reformationen. Men det foreslåede ritual var på den anden side helt bevidst noget andet end reformationstidens nadverritual.

I 1909 blev Peder Madsen biskop over Sjælland, og i den egenskab var han med til at fremlægge et ritualforslag fra biskopperne i 1910 (forslaget til nadverritual er trykt som bilag 4). Dette forslag blev med små ændringer autoriseret ved kongelig resolution i 1912. Peder Madsen nåede dog ikke at se det færdige resultat, for han døde i 1911 efter kun to år som biskop.

Det fremgår klart af fortalen til biskoppernes forslag i 1910, at de har besluttet sig for at foreslå et ritual, der ikke blot er en revision af det eksisterende. De skriver:

Men vi har opgivet Tanken om et blot Gennemsyn, dels fordi det er meget utilfredsstillende at fortsætte med Revisioner, som efter Sagens Natur aldrig, hvor meget end Formen forandres,

kan komme ud over, hvad der allerede var givet i det gamle, dels fordi det er vor Overbevisning, at der baade i Daabs- og i Nadverritualet mangler væsentlige Sider, som bør komme til Udtryk ved disse Handlingers Udførelse. Sakramenterne er det rigeste, der er betroet Guds Menighed; derfor er det en naturlig Trang, at deres Forvaltning maa have et festligt Præg, maa være baaren af Tilbedelse, Tak og Bøn. Det har været vor Bestræbelse at bringe dette til Udtryk.

(Biskoppernes Forslag 1910, 5).

Formålet med forslaget er altså et dobbelt. Man ønsker at ændre nadverritualets karakter, sådan at det får et mere festligt præg. Og man ønsker at ændre dets indhold, sådan at det bliver båret af tilbedelse, tak og bøn.

Lidt længere fremme i fortalen forklarer biskopperne nærmere, hvad de foreslår ændret ved nadverritualet og hvorfor:

Kravet om Sakramenthandlingernes festlige Karakter samler sig i særlig Grad om den hellige Nadvere. Naar Nadveren er Højdepunktet af Herrens Nærværelse i sin Menighed, maa Tilbedelsen her komme til sit rigeste Udtryk. Derfor har den gamle Kirke her efterladt os en rig Arv, hvis vigtigste Led er Opfordringen *Sursum corda*, Lovsangen *Sanctus, Benedictus* og *Agnus Dei*. Intet af dette er bevaret hos os. Men i Stedet er kommen den Tiltale, hvormed Handlingen indledes, og hvis Indhold ikke lyder som en Indbydelse til Fest, men gaar op i Belæring og Formaning.

(Biskoppernes Forslag 1910, 7)

Den bærende idé i forslaget er ikke at restaurere et gammelt nadverritual, men at få nogle centrale aspekter frem, som var gået tabt i reformationstidens reduktion. Biskopperne forestillede sig formentlig, at de foreslog et helt nyt ritual med inspiration fra ældre ritualer fra tiden før reformationen. Og hvis det er det, man forestiller sig, er man jo forholdsvis frit stillet. Der er ikke tale om et historisk projekt, men om et aktuelt projekt. Og det er nok også derfor, at jeg har svært ved at få et svar på mit spørgsmål om, hvilket eller hvilke oldkirkelige ritualer man helt konkret lod sig inspirere af.

Biskopperne taler ret generelt om en rig arv, som »den gamle kirke har efterladt os«. Det kan jo både være oldkirke og middelalder, det kan være øst, eller det kan være vest. Det fremgår ikke eksplicit. Selv om det måske ikke er kongenialt i forhold til biskoppernes for-

slag, vil jeg alligevel forsøge at få et svar på spørgsmålet om, hvilke ritualer helt konkret de lod sig inspireret af? Et oplagt sted at søge efter yderligere informationer er i Peder Madsens forfatterskab.

Peder Madsen var dogmatiker, og så vidt jeg kan se, har han ikke skrevet mere uddybende om nadverliturgi. I »Kirkeleksikon for Norden« har han skrevet en artikel om sakramenterne, men det er hovedsageligt en dogmatisk artikel – det er ikke en liturghistorisk artikel.¹ I 1912 (efter hans død) udkom der et lille skrift af Peder Madsen om »Skriftemålet og dets Plads ved Gudstjenesten«. Man kan her se, at han lægger stor vægt på, at nadveren bliver en del af gudstjenesten, og han opponerer meget skarpt imod, at skriftemålet anbringes inde i gudstjenesten mellem prædiken og nadver. Skriftemålets plads ifølge Peder Madsen er forud for gudstjenesten. Skriftet kunne tænkes at indeholde informationer om kilderne til nadverritualet, men gør det ikke.

Den latinske terminologi i biskoppernes forord 1910 peger mest på den latinske eller romerske tradition i en version, som nok snarere er middelalderlig end oldkirkelig. De latinske ord er: *Sursum corda*, *Sanctus*, *Benedictus* og *Agnus Dei*. Der behøver ikke at ligge mere i det, end at man bruger traditionel faglig terminologi, der er præget af den latinske tradition, men der er nogle saglige grunde til at formode, at der ligger mere i det.

Benedictus findes også i østlig liturgi, fx i Chrysostomos-liturgien, men det vil ikke – så vidt jeg er orienteret – være sagligt begrundet at betragte det som et selvstændigt led i forhold til *Sanctus* (helligsang). Så når man omtaler *Benedictus* som et gammelt led i nadverliturgien, bevæger man primært sig inden for den vestlige musiktradition, som er forbundet med romersk liturgi.

Endnu tydeligere er det med *Agnus Dei* (O du Guds Lam). Sangen *Agnus Dei* har oprindelige rødder i østkirken, men den indgår – mig bekendt – ikke i nogen af de østlige liturgier. I den romerske liturgi blev den først indført omkring år 700, og den hører altså ikke til de oprindelige led i oldkirkelig nadverliturgi, hverken i øst eller vest. Så her er der tydeligt tale om et spor, der kun hører hjemme i romersk (latinsk) liturgi, og snarere i en middelalderlig end i en oldkirkelig tradition.

Agnus Dei bliver i biskoppernes forslag fra 1910 indplaceret på et sted i nadverliturgien, som der ikke er forlæg for i romersk liturgi,

¹ Det pågældende bind 4 udkom først i 1929, men artiklen er skrevet før hans død i 1911 og blev trykt i Peder Madsens bog om skriftemålet fra 1912.

nemlig lige efter Sanctus og Benedictus. I klassisk liturgi ville der her være en fortsætte af nadverbønnen, den del som man plejer at kalde *Postsanctus*. I romersk liturgi hører Agnus Dei hjemme efter indstiftelsesordene og de opfølgende bønner og lige inden uddelingen.

Hvis man er uvenlig, opfatter man det som en ukritisk sammenflikning af forskellige forhåndenværende bestanddele. Hvis man er venlig – og det vil jeg godt forsøge at være – så er det et udslag af, at biskopperne i 1910 forsøgte at lave et nyt nadverritual under inspiration af ældre ritualer. Og her har man så brugt Grundtvigs gendigtning af Agnus Dei og indsat det i nadverliturgien, som en slags nadverbøn, sunget af menigheden. Grundtvigs gendigtning var ikke oprindelig beregnet til at indgå i nadverliturgien, men var digtet som en almindelig salme.

Biskopperne har formentlig haft en intention om, at menigheden skulle involveres i nadverliturgien. Og her er det, at »O du Guds Lam« får en funktion. Ifølge biskoppernes oprindelige forslag er det som udgangspunkt præsten, der messer det hele – også helligsangen og ordene »Hosianna i det høje«. I biskoppernes forslag indgik der som udgangspunkt ikke nogen dialog mellem præst og menighed.¹ Menighedens svar (eller dialogen) kommer kun til udtryk i salmen »O du Guds Lam«; men her kommer den så også tydeligt til udtryk.

En kritisk vurdering af biskoppernes forslag i 1910 blev formuleret på et tidligt tidspunkt. Peder Severinsen skrev i 1912 en lille bog om »Ord og Skik ved Daab og Nadver«. Anledningen til bogen var biskoppernes forslag i 1910. Han betegner det som biskop Peder Madsens forslag og skriver, at det fortjener stor tak på grund af dets friske initiativ. Men det må alligevel betragtes som meget famlende og uden god tilknytning til fortiden (Severinsen 1912, 84).

Især kritiserer Severinsen placeringen af »O du Guds Lam« lige efter Sanctus og Benedictus. Severinsen holder sig altså også til den latinske terminologi og skriver:

¹ I biskoppernes forslag er der en mulighed for en dialog, men den er henvist til en fodnote og er først senere kommet til at indgå i almindelig liturgisk praksis. Formentlig er det sket i sammenhæng med Thomas Laubs musik til nadverliturgien i Dansk Kirkesang 1918, nr. 206.

Derefter [efter Sanctus og Benedictus] har han – ubegribeligt – anbragt »O du Guds Lam«. Dette er et stort Fejlgreb. Paa denne Plads maa der være Lovprisning og Taksigelse. »O du Guds Lam« hænger i det hele uadskillelig sammen med en Ceremoni, vi har udeladt, Brødets Brydelse bag efter.

(Severinsen 1912, 84-85)

En hovedsag for Severinsen er, at der i dansk nadverliturgi mangler en nadverbøn, som giver udtryk for lovprisning og taksigelse. En sådan nadverbøn er et grundlæggende træk ved de oldkirkelige nadverliturier, og en sådan bøn savner han i biskoppernes forslag fra 1910. Derfor fremsætter han selv et forslag, som måske har haft betydning længere op i århundredet. Men det medførte ikke nogen forandringer i det nadverritual, der blev autoriseret i 1912. (Severinsens forslag er trykt som bilag nr. 5).

I Severinsens bog er der en forholdsvis grundig gennemgang af oldkirkelige nadverliturgier. Han indleder med en gennemgang af de nytestamentlige beretninger om nadverens indstiftelse. Fra den oldkirkelige periode behandler han især Justinus Martyr, Apostellæren (Didake), Addaj og Mari's liturgi, Hippolyt, Sarapions nadverbøn og romermessen.

Han har en forestilling om en oprindelig kerne i de ældste nadverritualer, og denne kerne består af en eukaristibøn med lovprisning og tak, samt en bøn om nadverens modtagelse og virkning (Severinsen 1912, 68-69 og 58). I bønnen indflettes normalt indstiftelsesberetningen fra Det Nye Testamente, men den kan mangle. Til denne faste kerne er der senere kommet forskellige tilføjelser og udvidelser. De er kun udenværker, selv om de i sig selv kan være værdifulde nok. Til tilføjelserne hører forskellige indledninger (præfationer), helligsangen, ofringsformler og Fadervor.

Severinsens forslag forsøger at nå tilbage til en oldkirkelig kerne og skrælle senere unødvendige tilføjelser af. Til de unødvendige tilføjelser hører efter hans vurdering både Fadervor og O du Guds Lam.

Jeg er ikke overbevist om, at Peder Madsen og de andre biskopper i 1910 på samme måde som Severinsen har haft en intention om at gå tilbage til en oldkirkelig kerne. Det virker umiddelbart på mig, som om de i højere grad har ment, at det var i orden at foreslå noget nyt med forholdsvis fri anvendelse af arven fra den gamle kirke.

Ved at give oplægget titlen »I kor med alle engle« har jeg antydnet, at englesangen vil være en slags ledetråd i min eftersøgning af de old-

kirkelige spor. Og i 1912-ritualet var der ikke englesang. Der er godt nok en helligsang (sanctus), men den fremtræder i rituallet ikke som en sang, som englenerne synger med på. Det hænger sammen med tre ting:

- 1) 1912-ritualet har ikke en egentlig nadverbøn i klassisk forstand på samme måde som de oldkirkelige nadverritualer. Derfor bliver der ikke lejlighed til i nadverbønnens indledning (præfationen) at omtale englernes sang. For der er slet ikke en sådan indledning.
- 2) Helligsangen (sanctus eller trishagion) er ikke taget fra Det Gamle Testamente, fra Esajas 6,3, men fra Det Nye Testamente, fra Johs. Åb. 4,8. Hos Esajas bliver helligsangen sunget af serafer, mens den i Johannes Åbenbaring bliver sunget af 4 væsener, som nok har vinger, men måske ikke forekommer helt så engleagtige som seraferne.
- 3) Helligsangen bliver ikke sunget af menigheden eller et kor, men bliver messet solo eller bare læst af præsten.

Om de oldkirkelige spor i 1912-ritualet vil jeg sige konkluderende sige, *at* de er der, og at de ser ud til primært at stamme fra romersk tradition. Men der er tale om en fri og begrænset anvendelse af oldkirkelige elementer, som indgår i et nadverritual, der i hovedsagen holder sig til den struktur, som har været anvendt siden reformationstiden. Den indledende formaning fra reformationstiden bliver erstattet af en mere festlig indledning med anvendelse af oldkirkelige elementer. Derefter følger - uændret i forhold til ældre dansk tradition - Fadervor, indstiftelsesordene og nadvermåltidet.

Dansk Kirkesangs forslag 1943

I det udvidede nadverritual fra højmesseordningen i 1992 er der tale om en tydelig udvidelse af de oldkirkelige træk i nadverritualet i forhold til rituallet fra 1912. Indtil videre vil jeg mene, at nadverbøn C med englesangen fra 1992 i dansk kontekst i hovedsagen bygger på Dansk Kirkesangs Forslag fra 1943. Det er bl.a. her, at vi finder vendingen »i kor med alle engle«, som jeg har valgt som en slags ledetråd i dette foredrag. Der er også nogle forskelle, herunder især placeringen af Fadervor, men i eftersøgningen af oldkirkelige træk i dansk nadverliturgi, vil jeg her til sidst især koncentrere mig om de oldkirkelige spor i nadverritualet i Dansk Kirkesangs forslag fra 1943 (se nærmere i bilag 6).

I 1943-forslaget er der helt klart talt om en udbygning af de oldkirkelige træk i nadverritualet i forhold til 1912-ritualet. Der er tale om forandringer på fire punkter:

- 1) Der kommer en egentlig nadverbøn, som består af to dele, opdelt af helligsangen: En indledende del før helligsangen, og en afsluttende del forud for indstiftelsesordene. Det er i indledningen, at vi finder ordene »i kor med alle engle«. Ordene fungerer som optakt til helligsangen.
- 2) Helligsangen bliver taget fra Det Gamle Testamente, fra Es. 6,3. Det udgør i sig selv ikke den store forskel, men svarer til det, som man gør i de klassiske liturgier – både i vestkirken og østkirken.
- 3) Helligsangen bliver nu sunget af menigheden. Og hvis menigheden ikke synger med, bliver den i hvert fald sunget af andre end præsten – af kirkekor eller kirkesanger.
- 4) »O du Guds Lam« bliver flyttet hen efter indstiftelsesordene.

Dansk Kirkesangs forslag er udarbejdet af et lille liturgisk udvalg, der blev nedsat i 1938 og bestod af fire personer, som på det tidspunkt alle var præster i folkekirken: Gunnar Pedersen (sognepræst i Bjerreby i Fyens stift), Johannes Schepelern (provst i Sokkelund, København), Kristen Ejnar Skydsgaard (sognepræst i Nørre-Vedby på Lolland-Falster) og Harald Vilstrup (sognepræst i Herslev i Roskilde stift). Der var altså tale om et privat og uofficielt udvalg.

Som jeg allerede har været inde på i indledningen til mit oplæg, indeholder forordet i Dansk Kirkesangs årsskrift ikke præcise oplysninger om, hvilke oldkirkelige liturgier udvalget har ladet sig inspirere af. Så jeg har prøvet at se på, om udvalgsmedlemmerne ellers har skrevet noget om dansk liturgi og oldkirkelig liturgi. Og her falder blikket jo uundgåeligt på Skydsgaard, som til »Haandbog i Kristendomskundskab« har skrevet om »Kirkens Gudstjeneste« (Bind VI, side 7-78, København 1943). Bogen udkom i 1943, samme år som forslaget fra Dansk Kirkesang, og må være skrevet i nogenlunde samme periode som det lille liturgiske udvalg udarbejdede sit forslag. Så hvis udvalget indbyrdes har været nogenlunde enige, kan man formentlig godt bruge Skydsgaards fremstilling til at forsøge at komme nærmere på overvejelserne i udvalget.

Der er et andet mindre kendt medlem af udvalget, som måske i praksis har haft lige så stor indflydelse. Det drejer sig om Gunnar Pedersen, der i 1938 var nyuddannet teolog. Han har ikke skrevet så meget – så vidt jeg ved – men han har arbejdet en del på de indre lin-

jer. Da biskopperne i 1953 nedsatte et mere officielt liturgisk udvalg, var Gunnar Pedersen med. Så Gunnar Pedersen har været med til at udarbejde Prøveritualbogen i 1963. Og han kom også på et eller andet tidspunkt ind i den liturgikommission, som Kirkeministeriet nedsatte i 1970. Han trådte ud i 1982 på grund af sygdom, men har altså også været med her og været aktiv på liturgi-området i næsten 40 år. I en artikel i Præsteforeningens Blad fra 1963 forklarer han nærmere, hvilke overvejelser biskoppernes udvalg har gjort sig om det nadverritual, der forelå i Prøveritualbogen fra 1963 (Gunnar Pedersen 1963, 553-560). Det fremgår klart, at der er tale om oldkirkelige inspirationer, men det fremgår heller ikke her præcist, hvilke oldkirkelige liturgier det drejer sig om.

Skydsgaards fremstilling af gudstjenestens historie i Haandbog i Kristendomskundskab er først og fremmest en kortfattet lærebog, og han skriver ikke direkte noget om kilderne til Dansk Kirkesangs forslag. Forslaget er omtalt i en litteraturliste, men det er også alt. Når man måske alligevel godt kan bruge håndbogen som en slags kilde til de oldkirkelige inspirationer i forslaget fra Dansk Kirkesang skyldes det, at Skydsgaard kommer med en del værdiladede udsagn og forholdsvis ofte lader skinne igennem, hvad han sympatiserer med. Desuden dokumenterer håndbogen, at man ikke kan beskylde udvalget for at være uvidende om oldkirkelig liturgi.

Der er et kort kapitel på godt fire sider med strejflys over oldkirkens gudstjeneste (s. 20-24). Her er der et afsnit om Justins beskrivelse af en kristen gudstjeneste i Rom i midten af 100-tallet. Den oldkirkelige kilde, som han gør mest ud af, er Hippolyts Apostolske Tradition, der giver en beskrivelse af romersk nadverliturgi i begyndelsen af 200-tallet. Han bringer en oversættelse af nadverliturgien hos Hippolyt og karakteriserer det som et meget betydningsfuldt liturgisk dokument (Skydsgaard 1943, 21-22). Han anfører – formentlig med tilslutning – at Hans Lietzmann mener, at denne gudstjeneste er det fælles grundlag for både den græske og den romerske messe. Så man kunne måske formode, at Hippolyt er den primære kilde til Dansk Kirkesangs forslag fra 1943. Men det er ikke tilfældet. Hvis jeg skulle forsøge at nævne et par punkter, hvor det måske har været brugt til inspiration, så kunne det være følgende:

1. Hippolyt bevidner, at der i nadverliturgien indgår en nadverbøn, som primært er en takkebøn, anden trosartikel som takkebøn.

2. Nadverliturgien var oprindeligt forholdsvis kort. Det er først senere, at de klassiske liturgier i øst og vest voksede og blev meget lange.

Men der er også nogle afgørende punkter, som viser, at Hippolyt ikke har været den eneste oldkirkelige kilde til forslaget fra Dansk Kirkesangs udvalg. Udvalget lægger meget stor vægt på, at helligsangen skal synges af menigheden. Men Hippolyt har slet ikke nogen helligsang. Helligsangen dukker først op i nadverliturgier i 300-tallet, mere end 100 år senere end Hippolyt.

Når helligsangen kommer til at indgå i nadverliturgien, medfører den en opdeling af nadverbønnen i to dele: før helligsangen og efter helligsangen. Sådant en opdeling findes ikke hos Hippolyt. Her er der tale om én sammenhængende nadverbøn, hvori der indgår en forkortet version af det, som vi kalder indstiftelsesordene. Indstiftelsesordene har ikke en selvstændig liturgisk funktion i nadverliturgien hos Hippolyt, men indgår som en del af takkebønnen for, hvad Gud gjorde i Jesus Kristus.

Når Hippolyt ikke har nogen helligsang, har han heller ikke brug for en optakt til helligsangen. Og ledemotivet i denne sammenhæng, ordene »i kor med alle engle«, fungerer netop som en optakt til helligsangen. Derfor finder vi af gode grunde ikke ordene »i kor med alle engle« hos Hippolyt.

Når Dansk Kirkesangs forslag har en helligsang med, skal vi på dette punkt længere op i tiden og tættere på de klassiske nadverliturgier i øst og vest. Helligsangen findes både i østlige og vestlige liturgier, så jeg kan ikke se, at den i sig selv kan bruges til at identificere de oldkirkelige forlæg og inspirationer. Jeg vil nu prøve at gennemgå forslaget led for led for at se, om det er muligt at identificere mere præcist de oldkirkelige spor (se nærmere i bilag 6).

Efter salmen efter prædikenen indleder præsten med at sige: »Opløft eders Hjerter til Herren! Lad os prise hans Navn!« (Sursum corda). Indledningen er overtaget fra 1912-ritualet og er en sammenskrivning af den indledende dialog, som findes i næsten alle oldkirkelige liturgier. Det er et nyere dansk træk gående tilbage til 1912-ritualet, at der ikke er nogen dialog – at det kun er præsten der siger noget. Hvis der også havde været en hilsen, som der er i næsten alle oldkirkelige nadverliturgier, havde der været mulighed for mere præcist at identificere en oldkirkelig kilde. Men der er ikke en indledende hilsen. Som indledningen står i 1943-forslaget, er den bare generelt oldkirkelig inspireret.

Derefter følger første del af nadverbønnen. Det er en takkebøn til Gud Fader for skabelsen, og den munder ud i en opfordring til at synge med på helligsangen »I Samfund med hele din Menighed paa Jorden og i Himlen, i Kor med alle Engle«. Efter romersk tradition varierer denne del af nadverbønnen (præfationen) med kirkeåret. Det gør den ikke hos Dansk Kirkesang. Det peger på østlig inspiration, men der kan også bare være tale om en forenkling. De østlige nadverbønner, fx Basilius-liturgien eller Chrystostomos-liturgien, er ret lange, mens Dansk Kirkesangs forslag er ret kort – så der er ikke tale om nogen ordret oversættelse.

Alle de klassiske nadverliturgier har en optakt til helligsangen, hvor der ret omstændeligt tales om at synge sammen med serafer, keruber, ærkeengle og almindelige engle m.m. Men jeg har ikke endnu fundet en bestemt oldkirkelig nadverbøn, som Dansk Kirkesangs forslag er en ordret eller tæt oversættelse af. Så jeg er indtil videre af den opfattelse, at Dansk Kirkesangs udvalg her har skrevet en selvstændigt formuleret førstedel af nadverbønnen, især med inspiration fra østlige liturgier. For det er jo karakterisk for nadverbønnens indledning i Dansk Kirkesangs forslag, at der er tale om en takkebøn for skabelsen. Og de romerske præfationer er primært takkebønner med kristologisk indhold fra anden trosartikel.

I 1895 fremlagde Georg V. Hansen et forslag til dansk nadverliturgi, som har været kendt af Dansk Kirkesangs udvalg. Det præsenteres som et forslag udarbejdet på »Grundlag af Fællesindholdet af de oldkirkelige østerlandske Liturgier« (se bilag nr. 3). Dansk Kirkesangs forslag fra 1943 ligger ikke langt fra Georg V. Hansens forslag, men man kan tydeligt se en bevidst fremhævelse af takken for skabelsen, som ikke findes tilsvarende hos Georg V. Hansen.

I Dansk Kirkesangs forslag 1943 følger derefter helligsangen. Det er et almindeligt træk ved de klassiske nadverliturgier både i øst og vest, at der en sådan helligsang. Så det kan næppe bruges til nærmere at identificere et oldkirkeligt forlæg for Dansk Kirkesangs forslag. Det var for Dansk Kirkesang et vigtigt punkt, at det er menigheden, der synger helligsangen. Og sådan var det også i oldkirken. Derimod er det – så vidt jeg ved – et specielt dansk træk, at Benedictus (»Velsignet være han, som kommer, i Herrens Navn!«) siges eller messes af præsten. Det er formentlig en slags arv fra biskoppernes forslag fra 1910 og det autoriserede ritual fra 1912, hvor helligsangen siges af præsten, men hvor menigheden har mulighed for at synge »Hosianna i det høje!«. Der var ikke nogen dialog i indledningen, men til gengæld kommer der så mulighed for en dialog i helligsangen, hvor der ikke var dialog i de klassiske nadverliturgier.

Anden del af nadverbønnen er bevidst kristologisk i sit indhold med emner, der berører anden trosartikel. Der er ikke nogen umiddelbar lighed med de bønner, der i romersk nadverliturgi bedes på denne plads. Derimod er der nogle ord, der ligner et næsten ordret citat fra Georg V. Hansens forslag fra 1895: » ... fordi du friede os ud af Mørkets Magt og førte os over i din elskede Søns Rige«. Tilsvarende ord findes også i Peder Severinsens forslag fra 1912. Men da ordene primært er et bibelcitat (Kol. 1,13), kan de næppe bruges til at identificere oldkirkelige inspirationskilder

I Dansk Kirkesangs forslag kommer indstiftelsesordene i umiddelbar forlængelse af nadverbønnen. I oldkirkelige nadverliturgier er indstiftelsesordene en integreret del af nadverbønnen. Det er ikke tilfældet i Dansk Kirkesangs forslag, men de er tæt på. De opnår det især ved at have Fadervor efter indstiftelsesordene, umiddelbart inden uddelingen.

På dette punkt med Fadervors placering er Dansk Kirkesang klart inspireret af oldkirkelige nadverliturgier, men ikke af de ældste. Fadervor indgår fx ikke i Hippolyts nadverliturgi. Det virker på mig, som om de på dette punkt er mere inspireret af østlige liturgier end af Roms ordning. I romersk nadverliturgi kommer Fadervor før O du Guds lam. I Dansk Kirkesangs forslag er rækkefølgen den omvendte.

O du Guds lam er et andet punkt, som gør det svært at udpege en helt præcis inspirationskilde til Dansk Kirkesangs forslag. O du Guds lam (Agnus Dei) indgår i romersk nadverliturgi efter ca. 700, men den indgår ikke i østlig liturgi. Så hvis inspirationen kun havde været østlige liturgier, skulle der slet ikke have været noget O du Guds lam. Men salmen indtager en ret central og markant plads i Dansk Kirkesangs Forslag. De foreslår – ligesom biskopperne i 1910 – at man bruger Grundtvigs gendigtning i tre vers, men de placerer den anderledes, umiddelbart efter indstiftelsesordene.

Hvis jeg skal forsøge en konklusion på denne gennemgang af de enkelte led i Dansk Kirkesangs forslag fra 1943, må denne konklusion blive – så vidt jeg kan se på nuværende tidspunkt – at der i Dansk Kirkesangs forslag er tale om et ret selvstændigt forslag med inspiration fra forskellige gamle nadverliturgier, både fra øst og fra vest, både fra oldkirken og fra tidlig middelalder. Men der er ikke tale om et forsøg på præcist at gengive en bestemt oldkirkelig nadverliturgi.

Afslutning

Udgangspunktet for dette foredrag var et forholdsvis elementært spørgsmål om, hvilke oldkirkelige nadverliturgier der har været in-

spirationsgrundlaget for nadverbøn C i den danske højmesseordning fra 1992? Og hvem var det der lod sig inspirere?

Svaret på det sidste spørgsmål ser ud til at være, at nadverbøn C i højmesseordningen fra 1992 som sine primære fædre i nyere dansk sammenhæng har et udvalg under Dansk Kirkesang. Udvalget blev nedsat i 1938 og publicerede et forslag i 1943. Normalt bliver Skydsgaard anset for at være hovedmanden, og det er sikkert også rigtigt. Men der var også en mere anonym person med i udvalget, som måske har betydet mere end som så for, at forslaget fra 1943 endte med at have stor indflydelse på den autoriserede nadverliturgi fra 1992, nemlig Gunnar Pedersen.

Da jeg annoncerede foredraget, troede jeg også, at der var en vis mulighed for, at man kunne finde et præcist svar på, hvilke oldkirkelige ritualer der har tjent til inspiration. Men det er ikke lykkedes for mig at nå frem til et præcist svar.

Jeg vil ikke udelukke, at nogen der graver et spadestik eller to dybere end mig kan finde frem til noget. Jeg tror det egentlig ikke, men spørgsmålet kunne godt fortjene en grundigere undersøgelse.

Set i et længere perspektiv i dansk liturghistorie består den oldkirkelige inspiration primært i, at nadveren indledes med en nadverbøn – ligesom i de oldkirkelige nadverliturgier. I perioden frem til 1912 blev nadveren indledt med en formaning, rettet til altergæsterne. I 1992-ritualet indledes nadveren med en nadverbøn rettet til Gud.

Jeg vil slutte foredraget med et citat fra Skydsgaards gudstjenestehistorie fra 1943. Citatet viser formentlig, at det man tilstræbte i gudstjenestevalget under Dansk Kirkesang ikke primært var en rekonstruktion af en bestemt ældre nadverliturgi, men inddragelse af flere vigtige aspekter i nadveren. Citatet lyder således:

Der er næppe noget Punkt i Gudstjenesten, hvor liturgisk Nydannelse viser sig at være saa vanskelig som ved Nadverens Sakramente. Og dog er det her, der maa sættes ind. Følgende Momenter præger en evangelisk Nadverfejring: Nadveren er 1. Taksigelse, Frembærelse af Menighedens Tak og Lovprisningsoffer for alle Guds Velgerninger, baade dem, der er indesluttet i første og dem, der indeholdes i anden Trosartikel. Den er 2. Ihukommelse af Jesus i hans Lidelse og Død for os, af hans Opstandelse og Himmelfart. Og Nadveren er 3. den opstandne selv, som levende er til Stede iblandt os i sit Offer til Syndernes Forladelse og det evige Liv. Ligesom Nadveren er Samfund

med Kristus, er den 4. Fællesskab mellem Nadvergæsterne indbyrdes, det indbyrdes Forsonings- og Tilgivelsesmaaltid. Nadveren aabner Vejen ud til Hverdagen med vor Næste. Og endelig peger Nadveren 5. frem mod det kommende Gudsrige, hvor al Strid og Møje er forbi. ...

(Skydsgaard 1943, 67).

Citatet stammer fra 1943, samme år som Dansk Kirkesangs udvalg fremlagde sit forslag, og det kan vist godt opfattes som et forsøg på at formulere de tanker, der lå bag udvalgets forslag i 1943. Det man tilstræbte var ikke en restaurering af en bestemt oldkirkelig nadverliturgi, men en fornyet inddragelse af centrale aspekter i nadveren, som man kunne finde i oldkirkelige nadverliturgier, og som i dansk sammenhæng var gået tabt i tidens løb.

KILDER: DANSKE NADVERLITURGIER OG FORSLAG

Liturgierne og forslagene anføres i kronologisk rækkefølge.

Kirkeordinansen 1539. Som udgivelse bruges:

Kirkeordinansen 1537/39 . . . Tekststudgave med indledning og noter ved Martin Schwartz Lausten, København 1989. [Nadverritualet i den danske version af kirkeordinansen findes s. 170-172 og 185-187].

Palladius' Alterbog 1556. Som udgivelse bruges:

Peder Palladius, *Den ældste danske Alterbog 1556*, udgivet efter Originalen af Lis Jacobsen, København 1918. [Nadverritualet findes blandt kirkeårets tekster, efter skærtorsdag, i Lis Jacobsens udgave s. 91-98].

Kirkeritualet 1685. Som udgivelse bruges:

Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985. Genudgivet af Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi, 1985. [Nadverritualet findes s. 60-63].

Baggers Alterbog 1688: Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge. København: Joachim Schmedtgen 1688. [Nadverritualet findes s. 334-338].

Georg V. Hansen 1895: Oldkirkens Nadveroffer. Dets Forfald og dets Kaar i Nutiden, af Georg V. Hansen. Kjøbenhavn: Frimodts Forlag 1895. [Forslaget til nadverritual findes s. 193-196].

Biskoppernes Forslag 1910: Forslag til Ritualer for Daab, Nadvere, Brudevielse og Begravelse. Udarbejdet af den danske Folkekirkes Biskopper. København: Det kgl. Vajsenhuses Forlag 1910. [Forslaget til nadverritual findes s. 22-26].

1912-ritualet: Ritualer til Daab, Nadver og Brudevielse. Autoriserede til Brug ved kgl. Resolution af 19. Juli 1912. København: Vajsenhuset 1912.

Peder Severinsen 1912: Ord og Skik ved Daab og Nadver. Kirkehistoriske Oplysninger, af Peder Severinsen. Odense: Milo'ske Boghandel 1912. [Indeholder forslag til nadverritual s. 86-88].

Dansk Kirkesang 1943: Forslag til en dansk Højmesseliturgi. Udgivet af Samfundet Dansk Kirkesang – i: Dansk Kirkesangs Aarsskrift 1943, s. 1-26.

Kirkemusikkredsen 1960: Forslag til Højmesse. [Udarbejdet og udgivet af] Kirkemusikkredsen. København 1960.

Theologisk Oratorium 1960: Dansk Højmesseliturgi. Et forslag udarbejdet af et udvalg nedsat af Theologisk Oratorium. Bringstrup 1960.

Prøveritualbogen 1963: Forslag til Ritualbog for Den danske evangelisk-lutherske Folkekirke. København 1963. [Nadverritualet findes s. 31-39. Der er to nadverindledninger, I og II].

Liturgikommissionen 1971: Betænkning om en foreløbig revision af højmissen (herunder dåb og nadver), afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 625, København 1971.

Udvidet nadverliturgi 1972: Foreløbige Ændringer i Ritual- og Alterbog. Autoriseret ved kgl. resolution af 20. november 1972. København 1973. [Nadverritualet findes s. 25-30].

Liturgikommissionen 1985: Forslag til Alterbog. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 1057, København 1985. [Betænkningen består af to bind. Første bind er for-

slaget til alterbog og andet bind en indledning med artikler af kommissionens medlemmer, men ikke noget specielt om nadverliturgien].

Nadverliturgi 1992: Den danske Alterbog. Autoriseret ved kgl. resolution af 12. juni 1992. København 1992. [Nadverritualet findes i Alterbogen s. 14-22. Det findes også i Ritualbogen 1992 og i salmebogen].

Alterbogstillægget 1993: Tillæg til Alterbogen. [Udgivet af biskopperne]. København 1993. [Indeholder andre nadverindledninger s. 223-227, herunder også en fri gengivelse af Hippolyts nadverbøn].

LITTERATUR I ØVRIGT

Chr. Barfoed: Altar og Prædikestol. Liturgiske Skildringer og Betragtninger. Kjøbenhavn: Lehman & Stages Forlag 1886.

Chr. Barfoed: Oldkirkens Liturgier. København: Lehmann & Stages Forlag 1902.

F. E. Brightmann (ed.): Liturgies, Eastern and Western. Vol. I, Eastern Liturgies. Oxford: Clarendon Press 1896.

Yngve Brilioth: Nattvarden i evangeliskt gudstjänstliv. Stockholm 1926.

Ole Brinth m.fl.: Højmissen i Den Danske Folkekirke. En liturgisk håndbog. København: Anis 1999.

Herm. Adalb. Daniel (ed.): Codex liturgicus ecclesiae universae in epitomen redactus, tom. 1-4. Lipsiae 1847-1853.

C. T. Engelstoft: Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark. København 1840.

Helge Fæhn: Gudstjenestelivet i Den norske kirke. Fra reformasjonstiden til våre dager. Oslo: Universitetsforlaget 1994.

Georg V. Hansen: Nadvergudstjenesten. Et Forslag udarbejdet paa Grundlag af Fællesindholdet af de oldkirkelige østerlandske Liturgier. Kjøbenhavn: Langstad 1890.

Georg V. Hansen 1895: Se kilder.

Anton Hänggi & Irmgard Pahl (ed.): *Præx Eucharistica. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti.* (Spicilegium Friburgense 12), Fribourg: Éditions universitaires Fribourg Suisse 1968. [Indeholder et fyldigt udvalg af oldkirkelige nadverbønner i original og/eller latinsk oversættelse].

R. C. D. Jasper & G. J. Cuming: *Prayers of the Eucharist. Early and reformed Texts translated and edited with commentary.* Third edition. Collegeville: The Liturgical Press 1987.

Erik Kyndal: *Nadverlære og nadverfællesskab. Den lutherske nadverlære kritisk belyst ud fra Ny Testamentet og den økumeniske samtale i nutiden.* København 1984.

Thomas Laub: *Dansk Kirkesang. Gamle og Nye Melodier.* København: Wilhelm Hansen 1918.

Hans Lietzmann: *Messe und Herrenmahl. Eine Studie zur Geschichte der Liturgie.* Bonn 1926.

Den ortodox-katolske (orientalske) Kirkes guddommelige Liturgier. Oversatte af C. Siletsky. København 1909.

Peder Madsen: *Skriftemaalet og dets Plads ved Gudstjenesten, samt Sakramenterne.* Kjøbenhavn: Gads Forlag 1912. [Udgivet posthumt].

Carl Henrik Martling: *Svensk liturgihistoria.* Stockholm: Verbum 1992.

Yngvill Martola: *Verba Testamenti i nordisk luthersk liturgitradition.* Åbo: Åbo Akademis Förlag 1989.

Den hellige katholske Kirkes Messebog (Missale Romanum) med særligt Hensyn til det apostoliske Vikariat i Danmark. København: Høst 1907.

Bent Flemming Nielsen: På den første dag. Kirkens liturgi, Oldtid og Middelalder. København: Eksistensen 2017.

Fredrik Nielsen: Aktstykker til Gudstjenestens og Liturgiens Historie. København: Karl Schönbergs Forlag 1878.

Niels Nøjgaard: Herrens Bord. En dansk Nadverbog. København: De Unges Forlag 1942.

A. F. Nørager Pedersen: Gudstjenestens teologi. København: Berlingske Forlag 1969.

Gerhard Pedersen: Tradition og fornyelse i nadverliturgien – i: Teologi og kirke. Festskrift til Poul Nepper-Christensen, ed. Johannes Nissen & Hejne Simonsen, Unitas 1986, s. 130-146.

Gunnar Pedersen: Fra det liturgiske udvalgs arbejde. Nadverliturgien – i: Præsteforeningens Blad 53 (1963), s. 553-560.

Peter Schindler: Liturgi. En Haandbog. København: Schultz 1928.

Peder Severinsen: Ord og Skik ved Daab og Nadver. Kirkehistoriske Oplysninger. Odense 1912. [Indeholder forslag til nadverritual].

Kristen Ejnar Skydsgaard: Kirkens Gudstjeneste – i Haandbog i Kristendomskundskab, bind 6, København 1943, s 7-78.

Christian Thodberg: Liturgi og teologi – i: Dansk Kirkesangs Aarskrift 1961-62, s. 16-38.

Christian Thodberg: Den forsømte gudstjeneste. København: Gad 1965.

Holger Villadsen: Nordisk Patristisk Bibliografi. Bind I, Systematisk afdeling. København: Books on Demand 2011. [Litteratur af nordiske forfattere om oldkirkelig liturgi kan findes i afsnit B5, s. 269-276].

BILAG

Udvalgte danske nadverritualer eller forslag til nadverritualer i kronologisk rækkefølge.

1. Palladius' Alterbog 1556.

I det følgende gengives nadverritualet, som det findes i Palladius' Alterbog fra 1556 (se kildefortegnelsen). Alterbogen indeholder kun præstens ord. De overordnede anvisninger for afholdelse af nadver findes i Kirkeordinansen 1539. Palladius forudsætter, at præsterne også kender anvisningerne i Kirkeordinansen. Der står i alterbogen eksempelvis intet om uddelingen af brød og vin. Jeg har tilføjet nogle overskrifter i skarp parentes.

En Formaning faar Alteret til dem / som ville anamme Christi Legem oc Blod.

Paa det kærteste venner Christi / at i rettelige oc verdelige kunde anamme det høyuerdige Sacrament / da bør eders disse tho ting her besønderlige at vide / som er huad i skulle tro oc gøre. Disse ord Christus sagde / Det er mit Legem / som giffuis for eders / Item det er mit Blod / som udgydis for eders til Syndernis forladelse / skulle i fuldkommelige tro saa at vere i sandhed / at Jesus Christus er der selff til stede met sit Legem oc Blod i Sacramentit effter Ordsens lydelse. Dernest skulle i ocsaa tro aff Christi Ord / Til Syndernis forladelse / at Jhesus Christus skenckte eders sit Legem oc Blod til en stadfestelse / paa alle eders Synders forladelse. Paa det siste skulle i oc gør Christi befaling fyllist der som hand biuder eders sigendis. Tager hen oc æder det / Item dricker alle der aff / Item dette gøre i min hukommelse. Thi hand haffuer giffuit oss sit Legem oc Blod at æde oc dricke til Syndernis forladelse / oc der hoss ihukomme hans hellige Død og Pine. Der faare / naar i saa tro disse Christi ord oc gøre effter denne hans befaling / saa ere i ret prøffuede / som Paulus siger / Oc verdelige kunde æde Christi Legeme oc dricke hans Blod til eders Synders forladelse. Der til giffue eders Gud Fader sin naade ved samme Jhesum Christum vor Herre / oc der om ville wi bede sigendis aff hiertet / Fader vor du som.

[Fadervor]

Lader oss bede.

Fader vor du som est i Himmelen / Helligt vorde dit Naffn tilkomme dit Rige / vorde din vilie her paa Jorden som hand er i Himmelen / giff oss i dag vort daglige Brød oc forlad oss vor skyld som wi forlade vore skyldener / Leed oss icke vdi fristelse / Men frels oss fra ont. Amen.

[Indstiftelsesordene]

Statim Accepto pane.

Vor Herre Jesus Christus i den nat der hand bleff forraad Tog hand brødet tackede oc brød det / gaff sine Discipler oc sagde / Tager dette hen oc ædered det er mit legom / som giffues for eder det gøre i min hukommelse.

Accepto Calice.

Lige saa tog hand oc kalcken effter afftens maltid tackede gaff denom oc sagde / Dricker alle der aff dette er det ny Testamentis kalck i mit blod det som blifuer udgydet for eder til syndernis forladelse / dette gører saa offte som i dricke i min hukommelse.

[Uddeling og nadversalme]

[Hilsen]

Herren vere met eder.

Collect

Lader oss bede.

Wi tacke dig Herre Almecticste Gud / at du met disse salige gaffuer haffuer oss vederqueget / Nu bede wi din barmhertighed / at du lader denne samme gaffue oss ret bekommis / til vor Troes styrckelse paa dig / oc til en brendendis kærlighed imellem oss indbyrdis / for din Søns Jhesu Christi vor Herris Skyld / Amen.

2. Baggers Alterbog 1688.

I det følgende gengives nadverritualet som det findes i Baggers Alterbog 1688 (s. 334-338, se nærmere i kildefortegnelsen). De overordnede anvisninger findes i Kirkeritualet 1685, mens alterbogen kun indeholder præstens ord. Jeg har tilføjet nogle overskrifter i skarp parentes.

CHRISTI NADERIS SACRAMENTE

[Nadverformaning]

Paa det kiereste Christi Venner / at i rettelig og værdelig kunde an-
 namme det høiværdige Sacramente / da bør eder disse to Ting her
 besyndelig at vide / som ere hvad i skulle troe og giøre. Disse Ord
 Christus sagde: Det er mit Legeme / som givis for eder. Item: Det er
 mit Blod / som udgydis for eder til Syndernis Forladelse / skulle I
 fuldkommeligen troe saa at være i Sandhed / at Jesus Christus er der
 selv tilstæde med sit Legem og Blod i Sacramentet efter Ordets Ly-
 delse. Dernæst skulle I ogsaa troe af Christi Ord til Syndernis Forla-
 delse / at Jesus Christus skenker eder sit Legem og Blod til en Stad-
 fæstelse paa alle eders Synders Forladelse. Paa det sidste skulle I og
 giøre Christi Befaling fyldist der / som hand saa byder eder sigen-
 dis: Tager hen og æder det. Item: Drikker alle heraf. Item: Dette giø-
 rer i min hukommelse; Ti hand haver givet os sit Legem og Blod at
 æde og drikke til Syndernis Forladelse / og derhos ihukomme hans
 hellige Død og Pine. Derfor naar I saa troe disse Christi Ord / og
 giøre efter denne hans Befaling / saa ere i ret prøvede / som Paulus
 siger / og værdeligen kunde æde Christi Legeme / og drikke hans
 Blod til eders Synders Forladelse: Der til give eder Gud Fader sin
 Naade ved samme Jesum Christum vor Herre! Og derom ville vi be-
 de sigendis af Hiertet:

[Fadervor]

FADER vor / du som er i Himlene! Helligt vorde dit Navn! Tilkomme
 dit Rige! Skee din Villie her paa Jorden / som den er i Himmelen!
 Giv os i Dag vort daglige Brød! Og forlad os vor Skyld / som vi for-
 lade vore Skyldener! Leed os ikke udi Fristelse; Men frels os fra det
 Onde; Ti Riget er dit / Magten og Æren i Evighed! Amen!

[Indstiftelsesordene]

Vor Herre Jesus Christus i den Nat / der hand blev forraadt / tog
 hand Brødet / takkede og brød det / gav sine Discipler og sagde:

Tager dette hen / og æder det: Det er mit Legeme / som givis for eder: Dette gjører til min Hukommelse.

Lige saa tog hand og Kalken efter Aftens Maaltid / takkede / gav dennem / og sagde: Drikker alle deraf: Denne er det ny Testamentis Kalk i mit Blod / som udgydis for eder til Syndernis Forladelse: Dette gjører / saa ofte som I det drikke / til min Hukommelse.

[Uddeling, kommunionssalme og takkesalme]

Dette er Jesu sande Legeme.

Dette er Jesu sande Blod.

Den korsfæste og opstanden Christus Jesus / som nu har spiset og skenket eder med sit hellige Legem og Blod / hvormed hand har fyldistgiort for alle eders Synder / hand styrke og opholde eder derved i en sand Tro til det ævige Liv!

Collect

Vi takke dig Herre almægtigste ævige Gud / at du med disse salige Gaver haver os vederqvæget: Nu bede vi din Barmhiertighed / at du lader os disse samme Gaver ret bekomme til vor Trois Styrkelse paa dig / og til en brændendis Kiærlighed imellem os selv indbyrdis for din Søn Jesu Christi vor Herris Skyld! Amen!

3. Forslag til nadverritual af Georg V. Hansen 1895

Forslaget findes i bogen: »Oldkirkens Nadveroffer. Dets Forfald og dets Kaar i Nutiden« (Kjøbenhavn: Frimodts Forlag 1895, s. 193-196). Layout er ændret. Der bruges kursiv til 'rubrikkerne', men ordlyd og stavemåde er ikke ændret. Mine tilføjelser er anført i skarp parentes. Forslaget har tidligere været fremlagt i 1890. Der er redigeret lidt i denne anden version fra 1895 i forhold til første version i 1890. Titlen på forslaget er: »Nadvergudstjenesten. Udarbejdet paa Grundlag af Fællesindholdet af de oldkirkelige østerlandske Liturgier«. Nadverritualet følger efter menighedens almindelige kirkebøn. Der lader ikke til at være en nadversalme efter kirkebøn og inden nadverritual.

Taksigelsen [Nadverbøn med indstiftelsesordene]

Brød og Vin og Menighedens Pengegaver frembæres til Alteret.

P., til Menigheden: Guds Fred være med eder alle.

M.: Og med din Aand.

P.: Hjerterne opad –

M.: Løfte vi til Herren.

P.: Lader os takke Herren vor Gud.

M.: Det er værdigt og ret.

P., vender sig mod Alteret:

I Sandhed værdigt og ret er det, at vi altid og alle Vegne prise dig, tilbede dig, takke dig, hellige Herre, almægtige Fader, evige Gud, ved Jesus Kristus, vor Herre, dig hvem Himlene love, Jorden og Havet, Solen og Maanen og hele Stjærnernes Flok, du som troner over Kerubim, lovsjunges af Serafim, æres og takkes af de Ældste, tilbedes af alle Englenes Hære. Med dem ville vi og forene vore Røster og i samtonende Jubel prise dit Navn:

M.: Hellig, hellig, hellig er du Herre Zabaoth.

Himmel og Jord er fuld af din Ære.

Højlovet i al Evighed. Amen.

P.: Vi takke dig for dine usigelige Velgjerninger imod os, dem, vi kjende, og dem, vi ikke kjende. Ti du har skabt Himlene og Jorden og alt, som er derudi, de hellige Engles Hærskarer, de høje Aander og Kræfter. Mennesket har du skabt i dit Billede og gjort ham til Skabningens Krone. Jorden og dens Fylde har du velsignet med din Miskundhed, og os har de bevaret ved din Omsorg og Naade. Men

fremfor alt takke vi dig o Fader, fordi du gjorde os værdige til de helliges Arvedel i Lyset, idet du friede os ud af Mørkets Magt og satte os over i din elskelige Søns Rige: du ledede dit udvalgte Folk ved Loven, din Aand talede ved Profeterne; og da Tidens Fylde kom, sendte du din enbaarne Søn til Verden, han, som har udløst os fra Syndens og Dødens Trældom og overvundet den, der havde Dødens vælde; som og blev Førstegrøden af de hensøvede og har sendt os din hellig Aand, givet os Gjenfødelsens og Helliggjørelsens Naademidler, og saaledes atter ført os tilbage til Barnesamfund med dig, og gjort os til Arvinger til det evige Liv.

M.: Amen.

P.: Og i den Nat, da han blev forraadt, tog han Brødet, takkede, brød det, gav sine Disciple det og sagde: Tager dette hen og æder det; dette er mit Legem, som gives for eder: gjører dette til min Ihukommelse. Ligesaa tog han ogsaa Kalken efter Aftensmaaltidet, takkede, gav dem og sagde: Drikker alle heraf; dette er den nye Pagts Kalk i mit Blod, som udgydes for eder til Syndernes Forladelse. Gjører dette, saa ofte som I den drikke, til min Ihukommelse.

M.: Amen.

P.: Vor Fader i Himlene! Vi ihukomme og takke for din Søns Vaande og Død paa Korset og hans sejrige Himmelfærd, og glæde os over hans Opstandelse, hans Himmelfart, hans Sæde ved din højre Haand, og vente hans komme i Herlighed. Vi frembære for dig dette Brød og denne Kalk. Og vi bede dig, at du ved din hellig Aand vil gjøre Brødet til din Kristi Legem og Kalken til din Kristi Blod; til Fornyelse i Samfundet med ham og alle hellige, til Sjæls og Legems Helliggjørelse, til Syndernes Forladelse, til et evigt Liv for alle dem, som modtage det.

M.: Amen.

P.: Og nu, himmelske Fader, glæde vi os i Samfundet med alle dine hellige: Patriarkerne, Profeterne, Johannes Døberen og Jomfru Maria, med alle Slægter prise vi hende salig, Apostlerne, Blodvidnerne og enhver salig hensøvet. Vi takke dig for al den Velsignelse, som du ved dem har udbredt paa Jorden, og vi bede: giv os at leve og dø i Herren, saa at vi med dem maatte vorde salige og naa til Opstandelsen fra de døde.

M.: Amen.

P.: Vi bede for de hensovede i Dødsriget, du give dem Hvile i din Fred, dér hvor dit Aasyn lyser, og oprejse dem til Livsens Opstandelse. (Vi ihukomme ogsaa for dig vor hensovede (N.N.), de hvile i din Fred og opstaa til et evigt Liv.)

M.: Amen.

P.: Fader vor ...

M.: Amen.

Altergangssalme [Nadvermåltidet]

Præsten tager Brødet og Kalken, vender sig til Menigheden:

P.: Det hellige for de hellige.

M.: Én er hellig, én er Herre, Jesus Kristus, til Guds Faders Ære.
Amen.

Hosianna for Davids Søn.

Velsignet være den, som kommer i Herrens Navn.

Hosianna i det højeste.

Præsten sætter atter det hellige paa Bordet. De første Nadvergæster samle sig om Altaret.

P.: Lader os alle bede.

Præsten vender sig mod Altaret.

P.: Herre, giv, at vor Deltagelse i dine hellige Hemmeligheder ikke vorder os til Dom, men til Stadfæstelse i vore Synders Forladelse. Lad vore Legemer helliges ved dit Legem og vore Hjærter renses ved dit Blod, og lad os fyldes med Aandens Kræfter: saa at vi mere og mere maatte vokse i et inderligt Samfund med dig og saaledes ved din Naade helliges til at faa Del i de retfærdiges Opstandelse og det evige Liv, dig vor Frelser til Ære i al Evighed.

M.: Amen.

Brødets Uddeling ledsages af Ordene:

Kristi Legem, Livsens Brød.

Kalkens af:

Kristi Blod, Livsens Drik.

Efter hvert Bord siger Præsten:

Den korsfæstede og opstandne Kristus Jesus, som nu har givet eder (os) sit hellige Legem og Blod, hvormed han paa Korset har gjort Fyldest for alle vore Synder, han styrke og opholde eder (os) derved i en sand Tro til det evige Liv. Fred være med eder. Amen.

Takkesalme

P.: Herren være med eder.

M.: Og med din Aand.

P.: Lader os takke og bede.

Vendt mod Altaret:

P.: Vi takke dig, Gud Fader almægtigste, fordi du i Dag har vederkvæget os med disse dine salige Gaver. Nu bede vi, at vi dermed maa styrkes i Troen paa dig, vorde faste i Haabet, brændende i Kjærligheden, udholdende i Bønnen, og engang ved din Naade faa Del i den store Nadver, som du har forjættet dine Børn i dit Rige, for din Søns Jesu Kristi, vor Herres Skyld.

M.: Amen.

[Der fortsættes med hilsen, aronitisk velsignelse, udgangssalme og udgangsbøn].

4. Biskoppernes forslag 1910

Fortalen til forslaget er dateret advent 1910. Der er ikke anført navne på biskopperne, men hovedkraften bag forslaget formodes at være biskop Peder Madsen. Forslaget til nadver findes i Biskoppernes forslag 1910, s. 22-25. Derudover er der forslag til ritualer for dåb, brudevielse og begravelse. Rubrikteksterne er i forslaget anført med petit og i parentes. Jeg har ændret til kursiv, samt tilføjet overskrifter i skarp parentes.

NADVERE I KIRKEN

Der begyndes med en Psalme, som egner sig til at synges ikke blot af Nadvergæsterne, men af hele den forsamlede Menighed. Nadvergæsterne samle sig i Koret.

[Nadverindledning]

Præsten siger eller messer, vendt mod Menigheden:

Opløfter eders Hjerter til Herren! Lader os prise hans Navn!

[Præsten,] vendt mod alteret:

Hellig, hellig, hellig er Herren, Gud, den Almægtige, han, som var, og som er, og som kommer. Hosianna i det høje!

Velsignet være han, som kommer i Herrens Navn. Hosianna i det høje!

[I en fodnote bemærkes, at ordene »Hosianna i det høje« kan synges af menigheden, hvor det ønskes]

Menigheden synger:

O, du Guds Lam! med Korsets Skam
Du bar al Verdens Synder, Derfra al Trøst
begynder; Miskundelig Forbarm du dig!

O, du Guds Lam! Med Korsets Skam
Du bar al Verdens Synder, Dermed al Fred
begynder; Af Kærlighed Giv os din Fred!

O, du Guds Lam! Med Korsets Skam
Du bar al Verdens Synder, Derfra vort Liv
begynder; Vor Død til Trods Opliv du os!

[I en fodnote bemærkes, at man kan nøjes med at synge første vers eller de to sidste vers]

Præsten siger:

Opstandne Herre og Frelser! Vær selv til Stede iblandt os med al din Kærligheds Rigdom. Hjælp os alle at modtage dig med troende og taknemmelige Hjerter. Og giv dem, der i Dag søge dit Nadverbord, at modtage dit Legeme og Blod til din Ihukommelse og til Syndsforladelsens Fred. Rens dem fra Synd, og styrk dem i det indvortes Menneske, at du maa bo ved Troen i deres Hjerter; gør dem faste i det evige Livs Haab; giv dem at vokse i Kærligheden, for at alle dine troende maa blive ét i dig, ligesom du er ét med Faderen!

Menigheden synger: Amen.

[Fadervor]

Præsten messer eller siger:

Vor Fader, du, som er i Himlene! Helliget vorde dit Navn; komme dit Rige; ske din Vilje, som i Himmelen, saaledes ogsaa paa Jorden; giv os i Dag vort daglige Brød; og forlad os vor Skyld, som ogsaa vi forlade vore Skyldnere; og led os ikke i Fristelse; men fri os fra det onde; thi dit er Riget og Magten og Æren i Evighed!

Menigheden synger: Amen.

[Indstiftelsesordene]

Præsten messer eller siger:

Vor Herre Jesus Kristus i den Nat, da han blev forraadt, (NB.) tog han Brødet, takkede og brød det, gav sine Disciple det og sagde: "Tager dette og æder det; det er mit Legeme, som gives for eder. Gør dette til min Ihukommelse!"

Ligesaa (NB.) tog han ogsaa Kalken efter Aftensmaaltidet, takkede, gav dem og sagde: "Drikker alle deraf; denne Kalk er den nye Pagt i mit Blod, som udgydes for eder til Syndernes Forladelse. Gør dette, saa ofte som I drikke det, til min Ihukommelse!"

[Nadvermåltidet]

Idet hver Nadvergæst modtager Brødet, siger Præsten:

Dette er Jesu Kristi Legeme.

Idet hver Nadvergæst drikker Vinen, siger Præsten:

Dette er Jesu Kristi Blod.

[I en afsluttende anmærkning anføres, at det er tilladt at bruge de ældre uddelingsord]

Derefter siger Præsten til hvert Hold af Nadvergæsterne:

Den korsfæstede og genopstandne Frelser, vor Herre Jesus Kristus, som nu har givet eder sit hellige Legeme og Blod, hvormed han gjorde Fyldest for alle vore Synder, han styrke og opholde eder derved i en sand Tro til det evige Liv!
Fred være med eder!

Kollekt

Lader os alle bede:

Vi takke dig, Herre, almægtige, evige Gud, fordi du i din Barmhjerlighed vederkvæger os med disse salige Gaver. Vi bede dig, at du vil lade disse dine Gaver komme os rettelig til gode, til at styrke vor Tro, grundfæste vort Haab og gøre den indbyrdes Kærlighed levede i vore Hjerter, for din Søns, Jesu Kristi Skyld!
Amen.

[Der afsluttes med hilsen og den aronitiske velsignelse].

5. Peder Severinsens forslag 1912

Foranlediget af biskoppernes forslag i 1910 udsendte Peder Severinsen i 1912 en lille bog om »Ord og Skik ved Daab og Nadver«. I bogen er der et forslag til nyt nadverritual (s. 86-88). Der er ikke tale om et fuldt gennemarbejdet forslag med alle detaljer. Det følgende er en redigeret version, hvor jeg har tilføjet overskrifter i skarp parentes og bruger kursiv til 'rubrikkerne'. I forhold til biskoppernes forslag er det bl.a. karakteristisk, at salmen »O, du Guds Lam« og Fadervor ikke indgår i ritualen. Og det er muligvis ikke kongenialt med Severinsens forslag, at jeg har indsat en særskilt overskrift til indstiftelsesordene.

Severinsen foreslår, at nadvergæsterne bliver på deres pladser sammen med de andre kirkegængere og først går op til alteret under en salme efter indstiftelsesordene.

[Indledningssalme]

[Nadverindledning / nadverbøn]

Præsten: Herren være med eder!

Menigheden: Og med din Aand.

Præsten: Opløfter eders Hjerter til Herren, lader os prise hans Navn!

(Vendt mod alteret: Hellig, hellig, hellig er du Herre, Gud den almægtige! du som var og som er og som kommer!

Menigheden: Hosianna i det høje!

Præsten: Velsignet være han, som kommer i Herrens Navn.

Menigheden: Hosianna i det høje!)

[Parentesen er sat af Peder Severinsen og betyder, at de pågældende ord kan udelades, men bør tillades]

Præsten: Ja, Lov og Tak og Pris bringer vi dig, Gud Fader almægtige, for alle dine usigelige Velgerninger imod os, du som har skabt Himlen og Jorden. Men frem for alt takker vi dig, fordi du friede os ud af Mørkets Magt og gav os Borgerskab og Arvedel i din elskelige Søns Rige.

[Indstiftelsesordene]

Han selv, din enbaarne Søn, Jesus Kristus, vor Herre, i den Nat, da han blev forraadt, tog han Brødet, takkede og brød det – – – – Lige-saa tog han ogsaa Kalken efter Aftensmaaltidet – – – –

Saa velsign os da disse Gaver, at vi i dem maa modtage din Søns Legeme og Blod, og hjælp os, at vi kan tage imod med troende og taknemmelige Hjerter, at det maa tjene os til Liv og Salighed. Rens os fra Synd og styrk os i det indvortes Menneske, at du maa bo ved Troen i vore Hjerter. Gør os faste i det evige Livs Haab. Giv os at vokse i Kærligheden, for at alle dine troende maa blive eet i Kristus Jesus, vor Herre!

Menigheden: Amen.

[Severinsen har forslag til en anden slutning fra ordene »Gør os faste«, nemlig noget fra Apostellæren (Didake): »Kom din Menighed i Hu, Herre, saa at du frelser den fra alt ondt og fuldender den i din Kærlighed, og saml den helliggjort fra de fire Verdenshjørner i dit Rige, som du beredte for den. Thi din er Magten og Æren i al Evighed«]

[Salme]

Derefter istemmes f. Eks. »Jeg kommer, Herre, paa dit Ord«, og Altergæsterne gaar op i Koret og knæler ned, hvorefter Uddelingen sker paa sædvanlig Maade.

[Nadvermåltidet / uddeling]

[Severinsen forudsætter uddelingsord på sædvanlig måde, men han har ikke noget imod en lempelig ændring. Vedrørende velsignelsesønsket efter uddelingen, foreslår han følgende ordlyd:]

Den korsfæstede og opstandne, vor Herre og Frelser Jesus Kristus, som nu har givet eder sit hellige Legeme og Blod, hvormed han gjorde Fyldest for alle vore Synder, han styrke og opholde eder derved i en sand Tro til det evige Liv.

[Slutningskollekt]

Vi takker dig, Herre, almægtige, evige Gud, fordi du i din Barmhjerlighed har vederkvæget os med disse livsalige Gaver. Vi beder dig, at vi derved maa styrkes i Troen paa dig, være faste i Haabet, brændende i Kærligheden, udholdende i Bønnen, og engang ved din Naade faa Del i den store Nadver, som du har forjættet dine Børn i dit Rige, for din Søns Jesu Kristi vor Herres Skyld.

[Severinsen bemærker, at forslaget er beriget med en eskatologisk tone med lidt lån fra Georg V. Hansens forslag i Oldkirkens Nadveroffer, s. 196].

6. Dansk Kirkesang 1943

Et liturgisk udvalg nedsat i 1938 af bestyrelsen for Dansk Kirkesang fremlagde i 1943 et forslag til ny højmesseliturgi. Forslaget blev trykt i selskabets årsskrift for 1943 (s. 1-26). Som en del af højmesseliturgien findes et forslag til nyt nadverritual (s. 21-25). Det gengives i det følgende. Rubrikteksterne er her ændret til kursiv.

NADVER

Under salmen efter Prædikenen gaar Præsten for Alteret, iført Messeklæder. Naar Salmen er forbi, vender Præsten sig mod Menigheden og synger eller siger:

Opløft eders Hjerter til Herren! Lad os prise hans Navn!

Derefter vender han sig mod Alteret og fortsætter:

Lov, Tak og Pris ofrer vi dig, Gud Fader almægtige, ved Jesus Kristus, vor Herre. Du skabte Himlen og hele dens Hær, Jorden og alt, som er derpaa. Liv og Aande giver du os, mætter os daglig af din Fylde. – I Samfund med hele din Menighed paa Jorden og i Himlen, i Kor med alle Engle synger vi din Herligheds Lovsang.

Menigheden synger:

Hellig, hellig, hellig er Herren, Gud den almægtige! Himlen og Jorden er fuld af din Herlighed! Hosianna i det højeste!

Præsten: Velsignet være han, som kommer, i Herrens Navn!

Menigheden: Hosianna i det højeste!

Præsten:

Ja, fremfor alt takker dig, hellige Gud og Fader, fordi du friede os ud af Mørkets Magt og førte os over i din elskede Søns Rige. Han er det levende Brød, der kom ned fra Himlen for at give Verden Liv. Vi ihukommer med Taksigelse hans bitre Lidelse og Død, hans sejrige Opstandelse og Himmelfart og forventer hans Komme i Herlighed!

Idet Menigheden rejser sig, synger Præsten videre:

Vor Herre Jesus Kristus – i den Nat, da han blev forraadt, tog han Brødet (NB), takkede og brød det, gav sin Disciple det, og sagde: Tag dette og æd det, det er mit Legeme, som gives for eder. Gør det til min Ihukommelse!

Ligesaa tog han ogsaa Kalken (NB) efter Aftensmaaltidet, takkede, gav dem den og sagde: Drik alle deraf; denne Kalk er den nye Pagt i

mit Blod, som udgydes for eder til Syndernes Forladelse. Gør dette, saa ofte som I drikker det, til min Ihukommelse!

[To fodnoter bemærker, at præsten ved NB tager henholdsvis disken med brødet og kalken].

Menigheden synger:

O du Guds Lam!
Med Korsets Skam
Du bar al Verdens Synder,
Derfra al Trøst begynder.
Miskundelig
Forbarm du dig!

O du Guds Lam!
Med Korsets Skam
Du bar al Verdens Synder,
Dermed al Fred begynder.
Af Kærlighed
Giv os din Fred!

O du Guds Lam!
Med Korsets Skam
Du bar al Verdens Synder,
Derfra vort Liv begynder.
Vor Død tiltrods
Opliv du os!

Under det sidste vers gaar Nadvergæsterne op i Koret og knæler omkring Alteret.

Præsten:

Herre Jesus Kristus, den levende Guds Søn! Giv os i en sand Tro at modtage dit Legeme og Blod og derved faa Del i dit fuldbragte Offer til Syndernes Forladelse og evigt Liv!

Fader vor, du som er i Himlene! Helliget worde dit Navn; komme dit Rige; ske din Vilje, som i Himlen saaledes ogsaa paa Jorden; giv os idag vort daglige Brød; og forlad os vor Skyld, som ogsaa vi forlader vore Skyldnere; og led os ikke i Fristelse; men fri os fra det onde!

Menigheden: Thi dit er Riget og Magten og Æren i Evighed. Amen.

[I en fodnote bemærkes, at præsten, hvis han ikke messer, selv fortsætter med ordene »Thi dit er Riget o. s. v.«]

Præsten går nu rundt og rækker Nadvergæsterne Brødet, idet han siger til hver især:

Dette er Jesu Kristi Legeme.

Derefter uddeler han Vinen, idet han siger:

Dette er Jesu Kristi Blod.

Gaar Præsten selv til Alters, nyder han Brødet efter at have uddelt det til de øvrige Nadvergæster; og ligesaa Vinen.

Under Uddelingen synges en Nadversalme.

Til sidst siger Præsten, vendt mod Nadvergæsterne og holdende Kalken i Haanden:

Den korsfæstede og opstandne Frelser, vor Herre Jesus Kristus, som nu har givet eder (os) sit hellige Legeme og Blod, hvormed han har gjort Fyldest for alle eders (vore) Synder, han styrke og opholde eder (os) derved i en sand Tro til det evige Liv! Fred være med eder! Amen.

Nadvergæsterne forlader Alteret og gaar til deres Pladser i Kirken.

Præsten vender sig mod Menigheden og synger eller siger:

Lad os alle bede! (*vender sig mod Alteret*)

Vi takker dig, Herre vor Gud, almægtige Fader, fordi du har vederkvæget os med disse salige Gaver. Nu beder vi din Barmhertighed, at du lader disse dine Gaver komme os rettelig tilgode, til at styrke vor Tro, oplive vort Haab og gøre den indbyrdes Kærlighed brændende i vore Hjerter. For din Søns, Jesu Kristi, vor Herres Skyld!

Menigheden: Amen.

7. Prøveritualbogen 1963, ritual I

På et bispemøde i Aalborg i 1953 blev der nedsat et udvalg til revision af ritualerne og gudstjenesteordningen. Udvalget afsluttede sit arbejde med Prøveritualbogen 1963. Den første del af ritualbogen udgøres af en ordning for højmesse, og heri indgår et nadverritual med to nadverindledning, I og II. I det følgende gengives nadverritualet med indledning I (s. 31-39).

Layout er ændret, sådan at der her bruges kursiv i stedet for petit. Overskrifterne er i overensstemmelse af Prøveritualbogen 1963: Lovprisning, nadverbøn, Fadervor, indstiftelse, O du Guds Lam. Det er påfaldende, at der ikke er en selvstændig overskrift til uddelingen/nadvermåltidet.

NADVER

Altergæsterne bliver siddende på deres pladser og kommer først op i koret ved uddelingen. Er det ikke sikkert, at der bliver altergang, må man se bort fra denne regel og fra prædikestolen bede altergæsterne samles i koret under salmen efter prædikenen eller efter kirkebønnen.

Lovprisning

Hvor det ønskes, kan de to første menighedssvar udelades. Præsten messer eller siger, vendt mod menigheden:

P. Opløft eder hjerter til Herren.

M. Vi opløfter vore hjerter.

P. Lad os takke Herren, vor Gud.

M. Det er værdigt og ret.

I advent, i hellig trekongerstiden og i trinitatistiden:

P. Det er i sandhed værdigt og ret, at vi altid og alle vegne takker dig, Gud Fader almægtige, ved Jesus Kristus, vor Herre. Du skabte himlen og hele dens hær, jorden og alt, som er derpå. Liv og ånde giver du os, mætter os daglig af din fylde. Med hele din menighed på jorden og i Himlen, i kor med alle engle synger vi din herligheds lovsang.

[Der anføres derefter yderligere fem bønner, som varierer efter kirkeåret: 1) juletiden, 2) septuagesimatiden, fasten og langfredag, 3) påsketiden, 4) Kristi himmelfartsdag og den følgende søndag, 5) pinseudagen. De slutter alle med ordene: »i kor med alle engle synger vi din herligheds lovsang«]

Efter denne indledning fortsættes:

M. Hellig, hellig, hellig er Herren, Gud den almægtige! Himmelen og jorden er fuld af din herlighed. Hosianna i det højeste!

P. Velsignet være han, som kommer, i Herrens navn.

M: Hosianna i det højeste!

Nadverbøn

P. Lovet være du, hellige Gud og Fader, fordi du friede os ud af mørkets magt og førte os over i din elskede Søns rige. Vi mindes med taksigelse hans bitre lidelse og død, hans sejrrige opstandelse og himmelfart og forventer hans komme i herlighed. Vi beder dig: send din Helligånd over os og dette måltid. Giv os i tro at modtage vor Herres Jesu Kristi legeme og blod og derved få del i hans fuldbragte offer til syndernes forladelse. Lad os ved hans kærlighed vokse i enheden med alle troende og samles med din menighed, når du fuldender den i dit rige.

M: Amen.

Efter nadverindledning I eller II messer eller siger præsten:

Fadervor

Vor Fader, du som er i Himlene! Helliget vorde dit navn; komme dit rige; ske din vilje på jorden, som den sker i Himmelen; giv os i dag vort daglige brød; og forlad os vor skyld, som også vi forlader vore skyldnere; og led og ikke ind i fristelse; men fri os fra det onde; thi dit er riget og magten og æren i evighed.

M. Amen.

[I en fodnote bemærkes, at lovprisningen: »thi dit er riget og magten og æren i evighed. Amen« i sin helhed kan synges af menigheden.]

Indstiftelse

Menigheden rejser sig.

Vor Herre Jesus Kristus i den nat, da han blev forrådt, tog et brød, (NB) takkede og brød det, gav sine disciple det og sagde: »Tag dette og spis det; det er mit legeme, som gives for eder. Gør dette til min ihukommelse«.

Ligeså tog han også kalken (NB) efter aftensmåltidet, takkede, gav dem den og sagde: »Drik alle heraf; denne kalk er den nye pagt ved mit blod, som udgydes for eder til syndernes forladelse. Gør dette, så ofte som I drikker den, til min ihukommelse.«

Ved NB tager præsten disken, henholdsvis kalken, og sætter dem ikke, før han har læst det pågældende afsnit af indstiftelsesordene til ende.

O, du Guds Lam!

Menigheden sætter sig og synger:

O, du Guds Lam!
med korsets skam,
du bar al verdens synder,
derfra al trøst begynder;
miskundelig
forbarm du dig!

O, du Guds Lam!
med korsets skam,
du bar al verdens synder,
dermed al fred begynder;
af kærlighed
giv os din fred!

O, du Guds Lam!
med korsets skam,
du bar al verdens synder,
derfra vort liv begynder;
vor død til trods
opliv du os!

Man kan nøjes med at synge et enkelt af versene. Salmen kan også synges under uddelingen.

[Der anføres to alternative former af O, du Guds Lam. De er udeladt her].

Altergæsterne knæler ved alterbordet.

Idet præsten rækker brødet, siger han til hver nadvergæst:

Dette er Jesu Kristi legeme.

Idet præsten rækker vinen, siger han til hver nadvergæst:

Dette er Jesu Kristi blod.

Efter hvert bord siger præsten:

Gå bort med fred!

Hvor flere præster fungerer ved altergangen, går den administrerende præst med kalken.

Når den administrerende præst selv ønsker at modtage sakramentet, uddeler han brødet først til de andre nadvergæster og derefter til sig selv med de sædvanlige ord; på samme måde med vinen. I slutningsønsket ændres da ordene »eder« og »eders« til »os« og »vore«.

Efter det sidste bord siger præsten:

Den korsfæstede og opstandne frelser, vor Herre Jesus Kristus, som nu har givet eder (os) sit hellige legeme og blod, hvormed han har gjort fyldest for alle eders (vore) synder, han styrke og opholde eder (os) derved i en sand tro til det evige liv!

Herrens fred være med eder alle!

[Nadverritualet sluttet med hilsen, takkekollekt, hilsen og den aroniske velsignelse].

8. Foreløbige Ændringer 1972: Udvidet nadverritual

Ved kgl. resolution af 20. november 1972 blev der autoriseret nogle »Foreløbige Ændringer i Ritual- og Alterbog«. Som en del af højmesseordningen indgik der tre nadverritualer: (1) Kort nadverritual, (2) Let revideret udgave af 1912-ritualerne og (3) Udvidet nadverritual. Autorisationen blev ophævet igen i 1992 i forbindelse med autorisationen i 1992 af Den Danske Alterbog. I det følgende gengives det udvidede ritual, som i den trykte udgave fra 1973 findes s. 25-30. Ved 'rubriktteksterne' anvendes her kursiv, hvor 1973-udgaven bruger petit.

UDVIDET NADVERRITUAL

Efter salme efter prædikenen og evt. skriftemål:

Præsten, messer eller siger, vendt mod menigheden:

Opløft jeres hjerter til Herren! Lad os prise Hans navn!

Vi takker og lover dig, Gud Fader Almægtige, ved Jesus Kristus, vor Herre. Du skabte Himlen og hele dens hær, jorden og alt, som er derpå. Liv og ånde giver du os, mætter os daglig af din fylde. Derfor vil vi med hele din menighed på jorden, i kor med alle engle, synge din herligheds lovsang:

Menigheden:

Hellig, hellig, hellig er Herren, Gud den Almægtige. Himlen og jorden er fuld af din herlighed. Hosianna i det højeste!

Præsten: Velsignet være Han, som kommer, i Herrens navn.

Menigheden: Hosianna i det højeste!

Præsten:

Opstandne Herre og frelser, du som selv er til stede iblandt os med al din kærligheds rigdom! Giv os at modtage dit legeme og blod til din ihukommelse og til stadfæstelse i troen på syndernes forladelse. Rens os fra synd, og styrk os i det evige livs håb. Giv os at vokse i kærligheden og lad os med alle troende må blive ét i dig, ligesom du er ét med Faderen.

Menigheden: Amen.

Eller:

Vi takker dig, vor Herre Jesus Kristus, fordi du for vor skyld ydmygede dig og gav dig verden i vold. Vi beder dig: Gå til bords med os og bliv ét med os i vor fattigdom. Giv os udholdenhed indtil døden og skænk os det evige liv!

Menigheden: Amen.

Præsten:

Vor Fader, du, som er i Himlene! Helliget vorde dit navn; komme dit rige; ske din vilje som i Himmelen, således også på jorden; giv os i dag vort daglige brød; og forlad os vor skyld, som også vi forlader vore skyldnere; og led os ikke (ind) i fristelse; men fri os fra det onde; thi dit er riget og magten og æren i evighed!

Menigheden: Amen.

Præsten:

Vor Herre Jesus Kristus i den nat, da han blev forrådt, tog brødet (NB) takkede og brød det, gav sine disciple og sagde: »Tag dette og spis det; det er mit legeme, som gives for jer. Gør dette til min ihukommelse.

Ligeså tog han også kalken (NB) efter aftensmåltidet, takkede, gav dem den og sagde: »Drik alle heraf; denne kalk er den nye pagt i mit blod, som udgydes for jer til syndernes forladelse. Gør dette, så ofte som I drikker den, til min ihukommelse.

Ved NB tager præsten disken, henholdsvis kalken, og sætter dem ikke, før han har læst det pågældende afsnit af indstiftelsesordene til ende.

Altergæsterne knæler ved alterbordet.

Idet præsten rækker brødet, siger han til hver nadvergæst:

Det er Jesu Kristi legeme.

Eller: Modtag Jesu Kristi legeme.

Eller tavs uddeling.

Idet præsten rækker vinen, siger han til hver nadvergæst:

Det er Jesu Kristi blod.

Eller: Modtag Jesu Kristi blod.

Eller tavs uddeling.

Under uddelingen kan synges Agnus Dei i form af salmen: »O, du Guds Lam!« (Nr. 365 eller 174) eller i prosaform:

O, Guds Lam uskyldig,

du som bærer verdens synd:
forbarm dig over os!
O, Guds Lam uskyldig,
du som bærer verdens synd:
forbarm dig over os!
O, Guds Lam uskyldig,
du som bærer verdens synd:
forlen os din fred!
Amen.

Efter hvert bord siger præsten:

Den korsfæstede og opstandne frelser, vor Herre Jesus Kristus, som nu har givet jer sit hellige legeme og blod, hvormed han har gjort fyldest for alle jeres/vore synder, han styrke og opholde jer derved i en sand tro til det evige liv! Fred være med jer!

Efter alle borde undtagen det sidste kan præsten sige:
Gå bort med fred.

Hvor flere præster fungerer ved altergangen, går den administrerende præst med kalken. Når den administrerende præst selv ønsker at gå til alters, uddeler han brødet til de andre nadvergæster og derefter til dig selv med de sædvanlige ord; på samme måde med vinen. I slutningsønsket ændres da ordene »jer« og »jeres« til »os« og »vore«.

Når nadverhandlingen er afsluttet, vender præsten sig mod menigheden og messer eller siger:

Lad os alle bede!

Derpå vender han sig mod alteret og messer eller siger:

Vi takker dig, Herre vor Gud, almægtige Fader, fordi du i din barmhjertighed vederkvæger os med disse livsalige gaver. Vi beder dig, at du vil lade dine gaver komme os rettelig til gode, til at styrke vor tro, grundfæste vort håb og gøre den indbyrdes kærlighed levende iblandt os, for din Søns, Jesu Kristi, vor Herres skyld.

Menigheden: Amen.

[Der afsluttes med hilsen og den aronitiske velsignelse]